

Γύρω από το «Λαβύρινθο» του Παναγή Λεκατσά

Ο «Λαβύρινθος» του Παναγή Λεκατσά, που επανειλημμένα έχω χρησιμοποιήσει, είναι ένα βιβλίο συναρπαστικό για ορισμένες ιδέες του και σχεδόν εκνευριστικό για τη «λαβυρινθική» αποδεικτική του και την όλη του σύνθεση. Για το βιβλίο όμως αυτό, μια *post hunc* έκδοση, δεν ευθύνεται ο συγγραφέας του, αλλά η γυναίκα του· η λαμπρή πεζογράφος Εύα Βλάμη-Λεκατσά, που εκδίδοντάς το, το 1973, αδίκησε το συγγραφέα της «Ψυχής». Αν τουλάχιστον υπήρχε ένας πρόλογος που θα μας ενημέρωνε ότι, ό,τι δημοσιεύεται είναι από τα κατάλοιπα του συγγραφέα, η όποια εντύπωση του αναγνώστη θα ήταν διαφορετική. Ό,τι δεν έγινε από την Εύα Βλάμη-Λεκατσά έγινε από την κ. Ελευθερία Κληρονόμου-Κονδύλη στο περιοδικό *Αίνιγματα του Σύμπαντος* [No. 20 (Ιανουάριος 1977), σελ. 26], σ' ένα προλογικό της σημείωμα για το «Λαβύρινθο», που σε συνέχεια άρχισε να αναδημοσιεύει το περιοδικό.

Ο λαβύρινθος, που φαίνεται ότι επί χρόνια απασχολούσε τον Λεκατσά, αναφέρεται επανειλημμένα και στο μεγάλο του έργο «Η Ψυχή»¹. Παρ' όλα αυτά, ο Λεκατσάς ποτέ δεν έγραψε ένα βιβλίο μ' αυτό το θέμα κι αυτόν τον τίτλο. Ό,τι μόνος είχε συλλάβει ή προωθήσει —βασισόμενος ή επεξεργαζόμενος ιδέες άλλων— έδωσαν πέντε αυτοτελή άρθρα που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Έλευθερία*: «*Ο λαβυρινθικός Χορός*» (11.8.1963), «*Ο Λαβυρινθικός Χορός και ο Έρως Γάμος*» (18.8.1963), «*Λαβυρινθικές Πολιτείες και Λαβυρινθική Ίερουργία*» (25.8.1963), «*Τό Τραγουδι του Κάστρου της Ώριας ποιητικός τύπος της Λαβυρινθικής Ίερουργίας*» (1.9.1963) και «*Συντήρηση και Παράδοση του Τύπου*» (8.9.1963). Ένα χρόνο αργότερα, τα άρθρα συνδέθηκαν μεταξύ τους κι έδωσαν το «*Ο Λαβύρινθος και η Λαβυρινθική Ίερουργία*», που δημοσιεύτηκε σ' ένα «*Αφιέρωμα στην Κρήτη*», του περιοδικού *Ήώς* [Έτος Ζ' / Τεύχη 76-85 (1964), σελ. 47-54²]. Το άρθρο αυτό φαίνεται ότι ο Λεκατσάς το επεξεργαζόταν μέχρι το θάνατό του (Σεπτέμβριος 1970), συμπληρώνοντάς το, αναδιαρθρώνοντάς το, προσθέτοντας δύο ολόκληρα κεφάλαια και αλλάζοντας την εικονογράφηση του. Φαίνεται όμως ότι θεωρώντας το έργο ανώριμο (ακόμα και η έκτασή του ήταν πολύ μικρή για μια αυτοτελή έκδοση), ο ίδιος δεν το έστειλε ποτέ στο τυπογραφείο.

Η σύντομη αυτή ιστορία του «Λαβύρινθου» ερμηνεύει το γενικό χαρακτήρα και την άνιση ποιότητα του έργου. Πνευματικά σπινθηροβόληματα και πολλά συναρπαστικά *excursus*, διατυπωμένα όμως βιαστικά κι αβασάνιστα για το τυπογραφείο μιας εφημερίδας που περίμενε πιεστικά· ταυτόχρονα, δεν υπάρχουν υποσημειώσεις, ενώ μια πενιχρή βιβλιογραφία στο τέλος δείχνει τι ήξερε αλλά και τι δεν ήξερε ο συγγραφέας³.

Αν αναλύσουμε προσεκτικά το «Λαβύρινθο» του Λεκατσά, θα διαπιστώσουμε ότι θέμα του δεν είναι ο λαβύρινθος που συναντούμε από την Αριζόνα (Hopi Indians) της Αμερικής

μέχρι τις Νέες Εβρίδες της Ωκεανίας, αλλά η από το «λαβυρινθικό μύθο» προέλευση του δημοτικού τραγουδιού «τό Κάστρο τῆς Ὠριάς», την οποία κανένας δεν είχε υποψιαστεί. Ἐστω κι αν το τραγούδι συνδέεται με κάποιο ιστορικό γεγονός, όπως ήδη έχει υποστηριχθεί (ἀπόψεις τις οποίες ο συγγραφέας αντιπαρέχεται πολύ βιαστικά), η ἰδέα του Λεκατσά είναι μια πραγματική σύλληψη. Αυτή η σύλληψη, η ἔμπνευσις θα μπορούσα να πω, εἶναι και το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του (σελ. 9-12). Στη συνέχεια, για να ἀναλύσει την ἀποψή του, να την τεκμηριώσει και να μας πείσει, αναγκάστηκε να μας πει τι εἶναι —κατά τη γνώμη του— ο λαβύρινθος (κεφ. 2-6, σελ. 13-73). Μετά ἀπό ὅλη αυτή την υποχρεωτική ἀνάλυση, η μελέτη ξαναγυρίζει στο «Κάστρο τῆς Ὠριάς» και κλείνει με το κεφάλαιο 7 (σελ. 74-77), στο οποίο αναπτύσσονται οι μορφές που μας ἔδωσε η ποιητική μυθολογία κι ὅπου, στον τύπο Γ, τοποθετῆται και το «Κάστρο τῆς Ὠριάς».

Ὅσον ἀφορᾶ το λαβύρινθο, ξεκινώντας ο Λεκατσάς ἀπό τη γνωστότερη περιπτωση, πιστεύει «πὼς ὁ Λαβύρινθος τῆς Κνωσοῦ δὲν εἶταν οἰκοδόμημα, μὰ σχέδιο μόνο» (σελ. 14) και την ἀπόδειξη νομίζει ὅτι τη βρίσκει στα κατὰ πολλοὺς αἰῶνες μεταγενέστερα νομίσματα της Κνωσοῦ, ὅπου υπάρχουν παραστάσεις γωνιακῶν και καμπύλων λαβυρινθῶν, ὀρισμένες φορὲς ἀπλοποιημένων σ' ἓναν ἢ τέσσερις συνδεδεμένους ἀγκυλωτοὺς σταυροὺς (σελ. 14-16, εικ. 1-4, 30, 38). Στη συνέχεια, συνδέοντας ὅσα ἀναφέρει ὁ Ὀμηρος για το χορὸ της ἀσπίδας του Ἀχιλλέα (σελ. 13) και το «γέρονο» που χόρευε ὁ Θησεῖας με τοὺς συντρόφους του στη Δῆλο ἐπιστρέφοντας ἀπὸ την Κνωσό (σελ. 18-19), καταλήγει: «Ἐχομε, ἔτσι, κάποιο βαθμὸ βεβαιότητος πὼς ὁ φοβερός Λαβύρινθος τῆς Κνωσοῦ εἶταν, στήν πραγματικότητα, ἓνα Χοροστάσι μὲ λαβυρινθικὸ σχέδιο, γιὰ νὰ ὀρίζει τὴν κίνηση ἑνὸς ἀνάλογου Χοροῦ, πὸν θὰ μπορούσαμε Λαβυρινθικὸ Χορὸ νὰ τὸν λέμε» (σελ. 19). Για να στηρίξει περισσότερη ἀποψή του, ἀναφέρει το ρωμαϊκὸ χορὸ Τροία (σελ. 21-22) και την παράστασή του στην πασίγνωστη οἰνοχόη της Tragliatella (εικ. 11, 24), καθὼς και τοὺς χοροὺς που ξέρομε ὅτι ἐγίνοντο σε ὀρισμένους πέτρινους λαβύρινθους της Βόρειας Ευρώπης (σελ. 28) ἢ, για ἄλλες περιπτώσεις, ἔμμεσα ἀποδεικνύουν τα ὀνόματά τους *Steintanzen* και *Jungfrautanzen* (σελ. 23, 28).

Στη συνέχεια, στηριζόμενος στον ἔρωτα του Θησεῖα και της παλιάς θεᾶς Αἰριάδνης (ἀλλὰ και του Πάρι και της Ελένης, που κι αυτή ἦταν κάποτε θεά), καταλήγει ὅτι «ὅλα τοῦτα σημαίνουν ἓνα γάμον (σαρκική ἔνωση), και στοὺς ἱεραργικούς, σύμφωνα μὲ τὸν ἱεραργικὸ χαρακτήρα τῶν χορῶν αὐτῶν, ὄρους, ἓναν Ἱερόν Γάμον. Εἶναι ἡ ἱεραργικὴ ἔνωση τοῦ Κορυφαίου και τῆς Κορυφαίας, ἀνδρικών και γυναικείων θιάσων, τοῦ Βασιλιᾶ και τῆς Βασίλισσας ὕστερα, τοῦ Ἱερέα, τέλος, και τῆς Ἱερείας, πὸν ἔνσαρκώνουν τὴν ντόπια μορφή τῆς Μεγάλης Θεᾶς και τοῦ ἄρσενικοῦ της συντρόφου» (σελ. 35). Ἀναλύοντας τα του «Ἱεροῦ Γάμου», ἀναφέρει και το θεσμὸ της περιοδικῆς ἀνανεώσεως της βασιλείας (σελ. 38), την οκταετηρίδα (σελ. 38-9), θέματα γοητευτικά με τα ὁποῖα σε ἄλλα του ἔργα ἀσχολήθηκε ἐκτενέστερα, και τέλος καταλήγει στο «βασιλικὸ χαρακτήρα τῆς Λαβυρινθικῆς Ἱεραργίας» (σελ. 39).

Στο ἐπόμενο κεφάλαιο 4 («Λαβυρινθικὲς Πολιτεῖες», σελ. 42-56) φαίνεται να δέχεται την ἀποψη ὅτι οι «λαβυρινθικὲς πολιτεῖες» (ἢ και «λαβυρινθικά κάστρα», ὅπως λέει στις σελ. 71, 73), ἀνάμεσά τους η Τροία και η Ἱερικό, ἔχουν μια «λαβυρινθικὴ προστασία» που δημιουργεῖται ἀπὸ «λαβυρινθικοὺς χοροὺς» που χορεύονται κατὰ τη θεμελίωσή τους.

Τελικὰ καταλήγει ὅτι η «Λαβυρινθικὴ Ἱεραργία» εἶναι «στοιχεῖο τοῦ Δράματος τῆς ἀνα-

νέωσης τῆς *Μαγικοθρησκευτικῆς Βασιλείας*» (σελ. 66), πού «μᾶς δίνουν σὲ μιὰ συστηματικὴ τους κατάταξη τὸ ἀκόλουθο σχῆμα: 1) Ἕνας Λαβύρινθος, 2) Μέσα στὸ Λαβύρινθο μιὰ “Ὠραία”, 3) προσπάθεια ἑνὸς Κορυφαίου νὰ μπεῖ στὸ Λαβύρινθο, 4) Ἑρωτικὴ διάθεση τοῦ Κορυφαίου γιὰ τὴν “Ὠραία” καὶ τῆς “Ὠραίας” γιὰ τὸν Κορυφαῖο, 5) Διάσπαση τῆς λαβυρινθικῆς προστασίας καὶ 5α) σκοτωμὸς τοῦ παλιοῦ βασιλιᾶ, 6) Πάρσιμο τῆς “Ὠραίας” (Ἱερός Γάμος), 7) Κάθοδος [=Κατέβασμα μέσα στη γη] τῆς Θεᾶς πού τὴν ἐνσαρκώνει ἡ “Ὠραία”» (σελ. 66).

Απὸ τὸ υποθετικὸ αὐτὸ διάγραμμα, αρκετὰ ἀμφίβολο καὶ συζητήσιμο, καταλήγει στο πολὺ στερεότερο καὶ πιθανότερο: «1) Ἕνας λαβύρινθος, 2) Μέσα στὸ Λαβύρινθο μιὰ “Ὠραία”, 3) Προσπάθεια τοῦ ἥρωα νὰ μπεῖ στὸ Λαβύρινθο, 4) Ἑρωτας τῆς “Ὠραίας” γιὰ τὸν ἥρωα καὶ τοῦ ἥρωα γιὰ τὴν “Ὠραία”, 5) Διάσπαση τῆς λαβυρινθικῆς προστασίας μὲ προδοτικὴ συνέργεια τῆς “Ὠραίας” καὶ 5α) σκοτωμὸς τοῦ παλιοῦ βασιλιᾶ, 6) Πάρσιμο τῆς “Ὠραίας” (Ἱερός Γάμος), 7) Θάνατος τῆς “Ὠραίας”» (σελ. 67).

Ἄν καὶ δὲν τὸ λέει καθαρῶς, ὁ Λεκατσάς φαίνεται νὰ δέχεται ὅτι ὁ μῦθος τοῦ Λαβύρινθου ξεκίνησε ἀπὸ τὴ μυθικὴ ἄλωση κάποιας «λαβυρινθικῆς πολιτείας». Ἡ συναρπαστικὴ αὐτὴ ἰδέα, πού νομίζω ὅτι δὲν ἔχει υποστηριχθεῖ ἀπὸ ἄλλους, εἶναι μιὰ πραγματικὴ συμβολὴ στὴν ἐπιστήμη, πού δυστυχῶς ἔμεινε ἀγνωστὴ στὴ διεθνή βιβλιογραφία. Στὸν ἄξονα αὐτῆς τῆς θέσεως καὶ υποθέσεως, τὸ διάγραμμα εἶναι ὀρθό, ἔστω κι ἂν υπάρχουν ἀντιρροήσεις γιὰ τὴ γενικότητα τοῦ στοιχείου ἐπτά (Θάνατος τῆς «Ὠραίας», πού κυρίως ἀναπτύσσεται στὶς σελ. 69-70) καὶ παραλείπεται καὶ τὸ, κατὰ τὴ γνώμη μου, σημαντικότερο στοιχεῖο τοῦ χοροῦ: ὁ «γέρανός» τοῦ Θησέα καὶ τῶν συντρόφων του, ὁ χορὸς Τροία τῆς Αἰνείδος καὶ τῆς οἰνοχόης Tragliatella, οἱ Jungfrautannen καὶ Steintannen τῶν πέτρων λαβύρινθων τῆς Βόρειας Ευρώπης. Ἄν μάλιστα ἡ λέξις «λαβύρινθος» γινόταν «κάστρο» [ὡπως ἀθέλα (;) τοῦ κάνει, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸ ἐκμεταλλεθεῖ περισσότερο, στὴ σελ. 68], θὰ μπορούσαμε νὰ πούμε ὅτι τὸ διάγραμμά του σχεδὸν θεμελιώνει τὶς ἀπόψεις του. Σημειῶνω ἀκόμη ὅτι οἱ ὄροι «λαβυρινθικὸ κάστρο» (σελ. 71, 73) καὶ «λαβυρινθικὴ πολιτεία» (σελ. 42 κ.εξ., ὄρος πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλους ερευνητές) εἶναι περιττοί· κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὄλοι οἱ (οχρωμένοι) οἰκισμοί, λόγῳ τῆς πολεοδομικῆς τους μορφῆς, ἦταν «λαβύρινθοι». Ὅσον ἀφορᾷ τὴ «διάσπαση τῆς λαβυρινθικῆς προστασίας» πού οἱ οἰκισμοὶ υποτίθεται ὅτι ἀπέκτησαν μὲ τὴν τέλεση μαγικῶν «λαβυρινθικῶν χορῶν» γύρω τους καὶ κατὰ τὴ θεμελίωσή τους (σελ. 43 κ.εξ.), τὸ θέμα γιὰ μὲν δὲν συζητεῖται· ἡ ὑπόθεση τῆς «λαβυρινθικῆς προστασίας» εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀβέβαιη.

Ἡ θεωρία τοῦ Λεκατσά θὰ ἦταν περισσότερο ἐνισχυμένη, ἂν τὸ διάγραμμά του εἶχε τὴν παρακάτω, ἀπλούστερη καὶ σαφέστερη, μορφή: 1) Ἕνας οχρωμένος οἰκισμὸς (ἢ οχρωμένο ἀνάκτορο) δαιδαλώδους πολεοδομικῆς μορφῆς (=λαβύρινθος), 2) Μέσα στὸν οἰκισμὸ βρίσκεται μιὰ «Ὠραία», συνήθως κόρη τοῦ βασιλιᾶ, 3) Ξένος βασιλιάς ἢ πρίγκιπας προσπαθεῖ νὰ κυριεύσει τὸν οἰκισμὸ, τραβηγμένος ἴσως καὶ ἀπὸ τὴ φήμη τῆς «Ὠραίας», 4) Ἡ «Ὠραία» ἐρωτεύεται τὸν ξένο, 5) Ὁ οἰκισμὸς κυριεύεται ὕστερα ἀπὸ προδοσίαν τῆς «Ὠραίας», ὁ βασιλιάς σκοτώνεται, οἱ νικητὲς χορεύουν ἕναν ἐπινίκιο καὶ θριαμβευτικὸ χορὸ καὶ ὁ «ξένος» κάθεται στὸ θρόνο τοῦ παλιοῦ βασιλιᾶ (τὸ τελευταῖο στοιχεῖο συνδέει τὸ λαβύρινθο μὲ τὴ βασιλοκτονικὴ ἀνανέωση τῆς βασιλείας), 6) Ὁ «ξένος» (βασιλιάς ἢ πρίγκιπας) παντρεύεται τὴν «Ὠραία» (βασιλοπούλα) καὶ ὁ γάμος τους, λόγῳ τῆς βασιλικῆς τῶν ιδιότητος (πού κάποτε

τους θεοποίησε), έχει λαμπρότητα και ιερότητα (Ιερός Γάμος;). Για ό,τι βέπουμε στην οινόχρηξη της Tragliatella, όπου καρβαλάρηδες σέρνουν ένα λαβύρινθο (δηλαδή «πήραν» την πόλη) και δύο άντρες σμίγουν με γυναίκες, ίσως μπορούμε να πούμε ότι έχουμε την εικαστική απόδοση της αλώσεως μιας πόλεως και των βιασμών που επακολούθησαν, 7) Ο Θάνατος της «Ωραίας», που συναντάται σε πολλές περιπτώσεις, είναι ένα είδος κάθαρσης· η προδότις έπρεπε να πεθάνει. Η διόρθωση του διαγράμματος που προτείνω (με την προϋπόθεση ότι κατάλαβα σωστά τον πυρήνα των απόψεων του Λεκατσά) είναι κάτι που ασφαλώς θα είχε γίνει από τον ίδιο, αν ο Θάνατος δεν είχε κόψει πρόωρα το νήμα της ζωής του.

Η αποδεικτική του Λεκατσά, που κατά τη γνώμη μου είναι δαιδαλώδης, ίσως οφείλεται στο ότι το έργο αποτελείται από πέντε αυτοτελή άρθρα που γράφτηκαν για εφημερίδα. Η αρχιτεκτονική μάλιστα δομή του βιβλίου, που δεν γίνεται εύκολα αντιληπτή, περιπλέκεται από πολλά, κάποτε περισσότερο από όσο πρέπει εκτεταμένα, παραθέματα και παρεκβάσεις. Αλλά αυτή ήταν η μέθοδος του Λεκατσά, και δεν μπορούμε να ζητούμε από τους άλλους να γράφουν όπως θα γράφαμε εμείς.

Όσον αφορά το αποδεικτικό του υλικό, δεν θα υπεισέλθω σε παραδρομές, συζητήσεις και αμφισβητήσιμες λεπτομέρειες, και κυρίως στην επιλεκτική επιλογή αβέβαιων ή μη γενικώς παραδεκτών απόψεων, όπως π.χ. το θέμα της προελεύσεως των Ετρούσκων (σελ. 22). Πρέπει όμως να παρατηρήσω τα εξής: 1) Η άποψη ότι «*ο Λαβύρινθος τής Κνωσού δεν είναι οικόδομημα, μά σχέδιο μόνο*» (σελ. 14) κι ότι ήταν «*ένα Χοροστάσι με Λαβυρινθικό σχέδιο για να όρίζει την κίνηση ενός ανάλογου Χοροϋ*» (σελ. 19) είναι τελείως αβέβαιη (αν όχι και αυθαίρετη) υπόθεση. 2) Τα της περιοδικής ανανέωσης της μινωικής βασιλείας (σελ. 38-39, πρβλ. σελ. 64-65) θα έπρεπε να αναπτυχθούν περισσότερο, ώστε ο μέσος αναγνώστης να καταλαβαίνει περί τίνος πρόκειται. 3) Η εικόνα 38 (σελ. 65), αργυρό δίδραχμο της Κνωσού, δεν σχολιάζεται στο κείμενο παρά τη σπουδαιότητά της⁴. Πρόκειται για την παράσταση ενός αγκυλωτού σταυρού (=λαβύρινθος) μ' ένα ρόδακα (=ήλιο) στο κέντρο και μια ημισέληνο (=σελήνη) απ' έξω. Τα στοιχεία αυτά συμβολίζουν, κατά τη γνώμη μου, την ένωση την ερωτική του ταύρου (=ήλιος) και της Πασιφάης (=σελήνη) κι αντικατοπτρίζουν το γάμο του ήλιου και της σελήνης, δηλαδή τη σύμπτωση του ηλιακού και του σεληνιακού έτους ανά οκταετίαν (=Μέγας ή 'Αϊδιος ένιαυτός). Αν, πάλι, κάποιος θα ήθελε να «διαβάσουν» το ρόδακα σαν άστρο, τότε αυτό συμβολίζει το Μινώταυρο, που κατά τα γνωστά τον έλεγαν Αστέριον⁵, κι απέξω στέκει η μάνα του η Πασιφάη, που τ' όνομά της δεν ήταν παρά της Σελήνης προσωνύμιο⁶.

Αν το τι ήθελε να πει ο Λεκατσάς το κατάλαβα καλά και οι απόψεις του είναι ορθές, τότε ένα μέρος των λαβυρινθίων βρίσκει την ερμηνεία του. Υπάρχουν όμως τα «λαβυρινθικά ταξίδια της ψυχής»⁷ και τα «σπήλαια-λαβύρινθοι»⁸, που περιμένουν όχι μόνο την ερμηνεία τους, αλλά και τη σύνδεσή τους με τους άλλους λαβυρινθούς. Τελικά, δηλαδή, θα πρέπει να διατυπωθεί μια γενικότερη θεωρία που να ερμηνεύει τα πάντα· αλλά μια τέτοια έρευνα είναι ένας πραγματικός λαβύρινθος.

Τελειώνοντας πρέπει να τονίσω ότι, παρά τη δομή του βιβλίου, που κυρίως οφείλεται στο ότι είναι μια post hume έκδοσις, για την ελληνική πραγματικότητα η σημασία του ήταν μεγάλη. Μας έδειξε ότι λαβύρινθος δεν είναι ό,τι ξέραμε από την Αρχαία Ελλάδα (Κνωσός, Γόρτυς, Λήμνος) και την Αίγυπτο, αλλά είναι ένα θέμα πανάρχαιο και οικουμενικό, με ση-

μαντική γύρω απ' αυτό βιβλιογραφία. Ας σημειωθεί ότι τα μέχρι τότε ελληνικά δημοσιεύματα ήταν ασήμαντα⁹ ή, στην καλύτερη περίπτωση, περιορισμένα στα ελληνικά πρόγραμμα¹⁰.

Σημειώσεις

1. Π. Λεκατσά, *Ἡ Ψυχὴ. Ἡ Ἰδέα τῆς Ψυχῆς καὶ τῆς Ἀθανασίας της καὶ τὰ Ἔθιμα τοῦ Θανάτου*, Ἀθήνα 1957, σελ. 98, 225-228, 251, 306, 313.

2. Περιέργως το δημοσίευμα αυτό δεν αναφέρεται στη βιβλιογραφία του Π. Λεκατσά που δημοσίευσε ο κ. Ανδρέας Λεντάκης: «Π. Λεκατσά, Θεμελιωτὴς τῆς Ἐθνολογίας στὴν Ἑλλάδα», «Ἀνθρωπος», τόμ. Γ', τεύχος 1 (Ιανουάριος 1976), σελ. 165-186, οὔτε στο ἄρθρο του Χρ. Μπουλώτη: «Λαβύρινθος. Ἀπ' τὸ Δημοτικὸ Τραγούδι στις Πανάρχαιες Ιερουργίες», *Διαβάζω*, 160 (22.4.1987), σ. 47-56.

3. Εκτός από την εκτεταμένη πάνω στο θέμα ισπανική βιβλιογραφία, ο Λεκατσάς φαίνεται ότι αγνοούσε και τα σπουδαία δημοσιεύματα: C. Gallini, «Potinija Dapuritoio», *Acme*, 12 (1959), σ. 149-160, H.R. Hall, «The Two Labyrinths», *The Journal of Hellenic Studies*, 25 (1905), σ. 320-337, J.H. Heller, «Labyrinth or Troy Town», *Classical Journal*, 42 (1946), σ. 123-139, G. Pugliese Carratelli, «Labranda e Labyrinthos», *Rendicondi dell'Accademia di Napoli*, 29 (1939), σ. 5-20, S.C. Brooke, «The Labyrinth Pattern in India», *Folk-Lore*, 44 (1953), σ. 463-472.

Ας σημειωθεί ότι και από τη βιβλιογραφική προσθήκη στο «Λαβύρινθο» που επεχείρησε ο Χρ. Μπουλώτης (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 56) λείπουν σημαντικότερες μελέτες, ὅπως π.χ. οἱ H. Ladendorf, «Das Labyrinth in Antike und Neuerer Zeit», *Archaeologischer Anzeiger* (1963), σ. 761-796, A. de la Pe•a Santos, «El Tema de Laberinto en el Arte Rupestre Gallego», *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici*, 18 (1981), σ. 65-74, M. Perniola, «Appunti per una Storia dell'Urbanistica Labirintica», *Rivista Estetica*, 13 (1968), σ. 233-251, R. Santarcangeli, *Il Libro dei Labirinti. Storia di un Mito e di un Simbolo*, Φλωρεντία 1967, A.-R. Verbrugge, «Le Labyrinthe d'Eglise», *Archeologia*, 16 (Μαί-Ἰουνί 1967), σ. 82-84 (ἐξαιρετικά ενδιαφέρον παρά τη μικρή του ἔκταση).

4. Για το ότι ὁμως δεν σχολιάζεται δεν ευθύνεται ο Λεκατσάς, γιατί τὸ νόμισμα προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίο του G. de Rider, *Monnaies Crétoises du Ve au Ier Siècle avant J.-C.*, Paris 1966, pl. XXXI, No. 24 (βλ. σελ. 84), ὅταν δηλαδή τὸ κείμενο τοῦ «Λαβυρίνθου» εἶχε γραφεί. Προφανῶς ὁ συγγραφεὺς τοῦ εἶχε ἐπισημάνει, ἔχοντας τὴν εἰκόνα τοῦ μαζί με τὰ γραπτά του, κι ἔτσι μετὰ τὸ θάνατό του, ἀνεύθυνα, προσετέθη στο βιβλίο.

5. Απολλοδώρου, Βιβλιοθήκη, III, 11: «Ἡ δὲ Ἀστέριον ἐγέννησε τὸν κληθέντα Μινώταυρον».

6. Πανουαίου, *Λακωνικά*, XXVI, 1: «Σελήνης δὲ ἐπὶ κλησις, καὶ οὐ Θεοαμάταις ἐπιχώριος δαίμων ἐστὶν ἢ πασιφάη».

7. Για τὸ θέμα βλ. Π. Λεκατσά, *Supra*, No. 1.

8. Για τὰ σπήλαια-λαβυρίνθους βλ. M. Cagiano de Avevedo, *Saggio sul Labirinto*, Μιλάνο 1958, σ. 58-69, P. Faure, «Labyrinthes Crétois et Méditerranéens», *Revue des Etudes Grecques*, 73 (1960), σ. 214-216 (οὐσιαστικά κριτική του προηγούμενου) και τὸ μάλλον ἀσήμαντο C. Frison, *Le Grotte-Labirinto dall'Arte Paleolitica alla Civiltà Cretese*, Schio (Vicenza) 1980. Ας σημειωθεί ὅτι ὁ γνωστός σκηνοθέτης του κινηματογράφου Federico Fellini στο περίφημο «Σατυρικόν» του (1970) τὸ μῦθο του Θησεία και του Μινώταυρου τὸν τοποθετεῖ, «ποιητική ἀδεία», στη Μάλτα (ὅπου ὁ καταπληκτικὸς λαβύρινθος-σπήλαιο του Hal-Zaffiani). Το πρόγραμμα ὁμως γίνεται ἀντιληπτό μόνον σε ὅσους ξέρονται τὰ χαρακτηριστικὰ ἀγαματίδια τῆς Μάλτας που, σε μεγέθυνση, προβάλλονται στο «Σατυρικόν» λίγο πριν ἀπὸ τὸ ἐπεισόδιο του Λαβυρίνθου.

9. Γ. Ζωγραφάκη, *Λάβρους και Λαβύρινθος*, Θεσσαλονίκη 1953, Σ. Μοτάκι, «Ο Λαβύρινθος Κρήτης», *Κρητική Εστία*, 60 (Απρίλιος 1956), σ. 5-8.

10. Π. Ρεδιάδου, «Ο Κρητικὸς Λαβύρινθος και οἱ Σχετικὸι Μῦθοι», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1931), σελ. 165-173.